

שיעורי הגר"א עוזר שליט"א

בענין:

ברכה לבטלה

- קצ"ח -

נמסר בש"ק פרשת יתרו ה'תשע"א

נכתב בידי: הרב יוסף בן ארזה שליט"א
עימוד: תמנתי עיצוב גרפי

בליל שבת פרשת תרומה יחל השיעור בשעה 9:00 בערב ויהיה בענין: 'עיבור השנה'

בברכת התורה
המארגנים

לקבלת השיעורים באימייל יש לכתוב בקשה לתמנתי:
timnal@zahav.co.il

ברכה לבטלה

לפרש כן בשיטת הרמב"ם, ונימוקם עמם דא"א שיהא בברכה לבטלה איסור תורה, דמי גרע זה מאומר דברי שבח ותהילה לקב"ה בלשונו שלו דשרי מדינא להזכיר שם שמים. ועוד, הלא מהתורה ליכא מטבע ברכות כלל והיאך תקנה דרבנן לברך בזמנים ובאופנים מסוימים עושה איסור תורה. ועוד הקשו הלא המוציא שם שמים לבטלה עובר בעשה ולא בלאו כמפורש בתמורה (ד). וכן"ל, ואיך יתכן שאם מזכיר בברכה יעבור בלאו דאורייתא והלא נראה לכאורה שהזכרת השם בחנם חמורה טפי ממברך, וע' במנ"ח (מצ' ל סט). ולכן השיאו דברי הרמב"ם לומר שכוונתו לאיסור דרבנן.

אך מלבד הדוחק שבבלשונות הרמב"ם שם, כבר נמצא מפורש בדברי הרמב"ם בתשובה (פאר הדור קה. ובמהדו' בלאו סי' קכד) שאיסור ברכה לבטלה מן התורה הוא, ובספק ברכות איכא ספקא דאורייתא ד'לא תשא', וכמו שנקטו המג"א ורעק"א (בתשו' כה) ועוד אחרונים בדעתו. אכן טענות האחרונים צריכות ישוב; מאי שנא ברכה לבטלה משאר דברי שבח, ועוד הלא כל עיקר טופס הברכות מדרבנן, וביותר אמאי חמיר טפי המזכיר ש"ש בברכה לבטלה דקאי בלאו ממזכיר ש"ש לבטלה סתם דאינו אלא בעשה כמו שפסק כן הרמב"ם עצמו (בהל' שבועות יב,יא).

ב ונראה לבאר דברי הרמב"ם לשיטתו, בהקדם מש"כ הגרעק"א (בתשובה כה) דאיכא איסור ברכה לבטלה אף באמירת השם בלשון לעז [שעל כן הורה שאין עצה בספק ברכות לומר שם ה' בלשון לעז (דהברכה עלתה לו - כדאיתא בברכות מ ובאו"ח קפה), כפי שצדד השואל שם], הגם שאיסור הזכרת שם שמים לבטלה הוא רק בשבעה שמות שאינם נחקקים, לא בלעז או בכינויים כגון רחום וחנן (כמדויק ברמב"ם שבועות יב,יא), דומיא דאיסור מחיקה שכתב הש"ך (יו"ד קעט סקי"א) דליכא בלעז וכבר מפורש כן בתשב"ץ (ח"א ב). ופירש רעק"א הטעם, דהלא איסור ברכה לבטלה הוא משום 'לא תשא', וכשם שבשבועות שוא ושקר איכא לאו אף בכינויים הגם דכתיב בהו 'שם' [לא תשא את שם ה' אלקיך לשוא], ולא תשבעו בשמי לשקר] וכמוש"פ הרמב"ם (שבועות ב,ב), כך הוא הדין בברכה לבטלה. וכתב שאין לתמוה היאך חמירא ברכה לבטלה מהזכרה בעלמא, דהא חזינן דחמירא להרמב"ם, דבברכה לבטלה איכא

א 'לא תשא את שם ה' אלקיך לשוא כי לא ינקה ה' את אשר ישא את שמו לשוא' - אזהרה לנשבע שבועת שוא, כדפרש"י עפ"י תרגום אונקלוס והגמרא (בשבועות כ: ובכ"מ) והמכלתא. ובגמ' (ברכות לג.) איתא כל המברך ברכה שאינה צריכה עובר משום לא תשא [ברכה שא"צ' בלשון הגמ' והראשונים היינו ברכה לבטלה. ולא כבלשון פוסקים אחרונים ד'ברכה שאינה צריכה' משמש למסבב על עצמו חיוב ברכה בלא צורך אבל אינה לבטלה, ואופן זה אינו ענין לכל נידוננו]. והנה התוס' (בר"ה לג.) והרא"ש (בקדושין לא) ועוד ראשונים (רא"ה ברכות כא וריטב"א שם לב: ותר"י שם פ"ח בשם רבני צרפת; החינוך תל; רשב"א ור"ן ר"ה שם ועוד) פירשו דאיסור דרבנן הוא ולא דרשה גמורה היא, והוכיחו מהא דבספק ברכה המחויבת מדאורייתא - חוזר ומברך [ע' ברכות כא. לענין אמת ויציב] ואין דנים בזה כספק איסור דאורייתא ד'לא תשא', ש"מ דאינה אלא איסור דרבנן הלכך בספק חיוב דאורייתא מברך, דאילו ברכה לבטלה היתה אסורה מדאו' אמאי חוזר הלא ספק 'לא תשא' דאו' לחומרא. ובארו התוס' שרק במזכיר שם שמים לבטלה בלא ברכה קעבר בעשה דאורייתא ד'את ה' אלקיך תירא' כדאמרינן בסנהדרין (נו.) ובתמורה (ד.), משא"כ בברכה אינו אלא מדרבנן.

ואולם מהרמב"ם (ברכות א,יד שבועות יב,ט) נראה שמפרש המאמר כפשוטו, דהמברך ברכה לבטלה קאי בלאו דאורייתא, וכמוש"כ המג"א (רטו סק"ד) בדעתו. וכך היא שיטת רבנו אפרים מבעלי התוס' (המובאת בספר הישר תשובה סה').

והוכחת התוס' מספק דאורייתא דחוזר ומברך (וכ"פ הרמב"ם סופ"ב ברכות לענין ספק בברכת המזון. וע' גם פ"ד ה"ב ופ"ח ה"ב), תירצו האחרונים (ע' פמ"ג שם ושו"ת רעק"א מהדו"ק כה ושו"ת תורת חסד להגאון מלובלין ז) שהואיל ומפני הספק מחויב לברך בפועל, תו אין זו ברכה לבטלה כלל, אף אם קמי שמיא גליא שלא נתחייב בה. וצריך לבאר לפי"ז הא דאיתא בלשונות השאלות (יתרו) והראשונים בכמה מקומות שספק ברכות להקל משום שהוא ספק איסור 'לא תשא', דיסוד הדין הוא שהואיל וברכות דרבנן לא חייבו חכמים לברך בספק משום דסד"ר לקולא, וכיון שאינו מחויב לברך תו אינו רשאי לברך משום ספק לא תשא. וזו כוונת הראשונים, לבאר אמאי אין רשות לאדם לברך בספק ברכות - משום ספק איסור לא תשא.

והנה כמה מגדולי האחרונים - החיי-אדם (ה בנשמ"א), והתורת-חסד (ז) והחזו"א (או"ח קלז,ה-ו) - מיאנו

ג ו' דהמג"א ורעק"א חששו להלכה לדעת זו - ע' מג"א יב סק"ז ולבו"ש, ובהגהות רעק"א שם ובסי' ח ס"ט. [וע"ע מג"א קכח סק"ב]

ד ברמב"ם אין הכרח אלא לענין כינויים. והפוסקים (מובא במשנ"ב סוס"י רטו) כתבו לאסור להזכיר לבטלה ש"ש בלעז ורק בדרך שבח והודאה מותר. אך נראה שלהש"ך אין זה איסור דאורייתא אלא מדרבנן [וי"ל שאף לענין מחיקה שלא לצורך איכא איסור דרבנן בלעז או בכינויים. ע' תשב"ץ ח"א ב].

א ע"ע בשיעור קצו. וכן נראה בתמים דעים להראב"ד סוס"י רכד שכתב שהמטיל ציצית שאינה כשרה עובר בברכתו משום לא תשא וחיוב מלקות [ומ"מ להרמב"ם ליכא מלקות אלא בעיקר הלאו דהיינו בשבועה, ואילו ברכה לבטלה אינו כמפורש בקרא. ושמו אף הראב"ד אין כוונתו למלקות ארבעים דוקא].

ב ואף אם איסור ברכה לבטלה מדרבנן, החמירו בספק זה משום חומר לא תשא דאסמכיהו עליה (עפ"י משנ"ב רטו ושעה"צ סק"א).

לאו דלא תשא ואילו בהזכרת ש"ש לבטלה לא קאי אלא בעשה, וא"כ אף לענין כינויים חמירא.

הרי מעתה יש לנו לבאר גם דבר זה: מה טעם ברכה לבטלה חמורה שאסורה אף בלעז, מהזכרת שם שמים לבטלה שאינה אסורה [מעיקר דינא עכ"פ] בלעז ובכינויים. וכן קשה כנ"ל אף לענין שבועת שוא: במאי חמירא מהזכרה לבטלה גרידא, דבשבועה איכא לאו ד'לא תשא' משא"כ בהזכרה גרידא, והלא אמרו שעיקר חומר שבועת שוא משום חילול השם, שכל העולם נודעזע בשעה שאמר הקב"ה בסיני לא תשא (שבועות לט.), וכן גבי חילוקי כפרה חשבינן (בפ"ח דיומא) ל'לא תשא' בהדי עבירות חמורות דכרת ומיתת ב"ד משום חילול השם, ועוד חומרי טובא איכא בה (ע' שבועות שם), ואילו בהזכרת ש"ש לבטלה לא קאי אלא בעשה. וכן לענין כינויים שבועת שוא חמירא דקאי עלה בלאו החמור, ואילו לענין הזכרה גרידא ליכא איסור בכינוי.

אך באור הדבר הוא דלא הרי איסור הזכרת שם לבטלה כאיסור שבועת שוא, דבהזכרה לבטלה איכא זלזול ב'שם' כלומר באזכרה, שאינו נוהג בה מנהג קדושה וכבוד, ואולם בשבועת שוא הקפידא היא על כבודו של מקום בעצמו, שמשמש בשמו וכבודו לדבר בטל, וזהו ענין לאו ד'לא תשא' - שנוטל את שמו וכבודו יתברך ומשתמש באמצעותו לדבר של שוא ושקר [תשא' היינו ענין נטילה, כמו 'וינטלם וינשאם'], וברור שאיסור זה חמור יותר, דכבודו של מקום הוא ולא רק כבוד האזכרה. ומובן לפי"ז שבכלל לאו זה אף הנשבע בכינוי או בלעז, כי אין הקפידא על חילול האזכרה אלא על עשיית שימוש בכבודו של הקב"ה, אחת לי אם מבטא את שמו או את כינויו. משא"כ איסור הזכרה - דומיא דאיסור מחיקה - העוון הוא בחילול שם-קודש [אבל אין חילול כבודו של מקום, שהרי לא דיבר אודותיו יתב' כלום^ה], הלכך אין איסור בכינויים אלא בשמות, ודומיא דאיסור מחיקה. נמצא שאיסורים אלו חלוקים ביסודם לשני עניני חילול; הזכרה לבטלה היא חילול ה'שם', ושבועת שוא היא חילול ה'.

ובן מתבארת בזה שיטת הרא"ה והרשב"א (בשבועות לה, ומובא בר"ן שם ובריש נדרים) דאיכא לאו ד'לא תשא' ו'לא תשבעו בשמי לשקר' בשבועה בלא שם כלל [דלא כהרמב"ם (שבועות ב,ד) דליכא לאו אלא איסור בעלמא, אם מדברי קבלה אם מאיסור דאורייתא שיסודו בחלות השבועה גופא ד'כי תשבע... לאסור אסר' האמור בפרשת מטות, כפי שביארו האחרונים]. ותמה הגריי"פ פערלא (עשה א) הלא יסוד האיסור משום נשיאת שם שמים לשוא או לשקר ככתוב, והרי אין כאן הזכרת שם כלל. אך כבר הביא מהרי"ד (בתורי"ד נדרים ובספר המכריע צ, ומובא בריא"ז בשלה"ג שבועות לה) דסתם שבועה היא שבועה בה'.

ה וכן ביאר בקיצור בבית ישי סט. ויש להוכיח כן מדאמרינן בנדרים (י.) דהנודר קרבן ופתח ואמר לה' ולא השלים 'קרבן', בכלל מוציא שם שמים לבטלה הוא, והלא לפי מחשבתו ודעתו לא הוציא לבטלה, ועוד הרי חל ההקדש מצד מחשבתו אף אם לבסוף לא הוציא 'קרבן' [ואף לסברת הט"א שכסרועה לומר בפה חל ההקדש מצד מחשבתו, הכא נראה דמהני עכ"פ מדין יד המזכיר וסגי באמירת לה' לבד להתפיס ההקדש] ואין כאן זלזול בכבודו של מקום רק מצד שט"ס בדיבור כשלעצמו אין ניכרת משמעות, הרי זה חילול האזכרה (וע' אג"מ י"ד קל"א).

ו ויתכן לפי"ז ש'שם ה' אלקיך' המוזכר בקרא דלא תשא משמעותו כבוד [כמו 'לשם ולתהלה'] ולא במונח של תיבה ואזכרה, וכענין שכתוב 'אשר לא נשא לשוא נפשי ולא נשבע למרמה' [נפשי ו'כבוד' הם מלים נרדפות בכמה מקומות, כמו 'וכבודי לעפר ישכן סלה', 'בסדם אל תבא נפשי בקהלים אל תחד כבודי']. וכן 'אלא יחללו את שם קדש' וכד', לא קאי על תיבת האזכרה אלא על כבודו יתב'.

וא"כ הרי לפי האמור שיסוד האיסור הוא בחילול כבודו של מקום, כך לי אם מזכיר את השם להדיא אם לאו, סו"ס הלא נשבע בה' לשוא או לשקר [ואילו הרמב"ם י"ל דס"ל שהנשבע סתם בלא שם או כינוי אין בכלל דיבורו שנשבע בה']^ז.

ג ויש לראות הבחנה זו בענין נוסף, במש"כ הש"ך (יו"ד רעו סקי"ב) ששם שנכתב בספר בלא כוונה לקדשו מותר למחקו לצורך תיקון ורק שלא לצורך אסור. והבינו אחרונים בדעתו (פר"ח, עין יצחק או"ח ה) דס"ל שאיסור מחיקה באזכרה שלא נתקדשה אינו אלא מדרבנן הלכך לצורך התיקון. ותמיהו מגמרא ערוכה (בערכין ו וכ"פ הרמב"ם יסוה"ת ו,ו) ששם הכתוב על ידות הכלים, המוחקו עובר בלאו דאורייתא ד'לא תעשון כן לה' אלקיכם', הרי שאסור אף שלא במקום קידוש. ואולם נראה שכוונת הש"ך על דרך ההבחנה הנ"ל, דב'לא תעשון' איכא תרתי; איסור חילול שמות הקודש במחיקתו, ואיסור זלזול בכבוד המקום וכגון נותץ אבן מכותל ביהכ"נ שאסור מצד פגיעה בכבוד הי"ת הגם דליכא קדושת אזכרה, והנה כשסותר ע"מ לתקן אין זו נתיצת השחתה וזלזול כלל אלא אדרבה תחילת בנין הוא וליכא פגיעה בכבוד הי"ת, ומ"מ כשמוחק אזכרה אסור אף לצורך תיקון, שבזה האיסור מצד האזכרה גופה והרי סו"ס מחקה. וסובר הש"ך דבאזכרה שלא נתקדשה ליכא איסור מחיקת אזכרה אלא איסורו משום זלזול בכבוד המקום דלא גרע מנותץ אבן מביהכ"נ, הלכך לצורך שרי. ונתבאר בהרחבה במק"א^ח.

ד ובהבחנה זו נבין שיטת הרמב"ם (סנהדרין כו,ג) בענין מקלל, שאם קילל אדם את עצמו או את אחרים בשם או בכינוי - לוקה. והראב"ד השיגו עפ"י הירושלמי דאינו לוקה אלא בשם המיוחד ולא בכינויים כגון חנון וקנא. והנה שיטת הראב"ד טעונה באור, שהרי המקלל את חברו בכל הכינויים עובר בלאו (כדתנן בשבועות לה.) ד'לא תקלל חרש' ואמאי ליכא מלקות כי אם בשם המיוחד. ופירש הגריי"ז עפ"י ד'הירושלמי דפליגי ריו"ח ור"ל במקור חיוב מלקות בשבועת שוא ובמקלל חברו [שהם לאוין שאין בהם מעשה ואין לוקין עליהן אלא מגזה"כ. ובבבלי (תמורה ג:) למדו מלקות בשבועת שוא מקרא ד'כי לא ינקה ה' את אשר ישא את שמו לשוא' - הא ב"ד של מטה מלקין ומנקין, ובמקלל ילפי' מ'אם לא תשמר וגו' ליראה את השם הנכבד והנורא הזה את ה' אלקיך. והפלא ה' את מכתך וגו'], דלר"ל משם ר' הושעיא דרשינן תרויהו מ'ליראה את השם וגו', ולריו"ח דרשינן מהתם רק לענין מקלל אבל נשבע ילפינן מ'כי לא ינקה וגו' האמור בלאו דשבועת שוא. ואמרינן בירושלמי מאי ביניהון - כשנשבע וגם קילל, דלר"ל חייב אחת ולריו"ח תרתי. ויש להבין אמאי ילקה אחת הלא לכו"ע אזהרותיהן חלוקות, דלאו דנשבע הוא 'לא תשא' ולא דמקלל הוא 'לא תקלל חרש'.

ז מסתפקנא באדם שהוא ידוע ככופר בעיקר, אם יש ממש בשבועתו. ומסתבר לכא"ד דהרי אין לחייבו שלא דיבר הכתוב אלא בסתם שבועה שהיא בה'. ואף להרמב"ם י"ל שסתם שבועה היא שבועה בה' כדאיתא בספרי 'שבועה' - במלך עצמו, רק שמ"מ אין זה נכלל בדיבור גופא, אבל כל שידוע שאדם זה לא נשבע במלך, אין זו שבועה. ומ"מ יתכן דלא תליא במה שהאדם סבור לפי דעתו אלא כל שבועה בעצם היא שבועה במלך, ואף להרי"ד י"ל שחייב.

ח שיעור קלד.

וביאר הגרי"ז דמוכח מכאן שחייב המלקות בלאוין אלו הוא חיוב מחודש שנלמד מהנך קראי דלוקה משום יראת השם ולא מצד עיקר הלאוין, דהא לאו שאין בו מעשה הוא ובעצם אין בו מלקות, רק למדנו דין מלקות מחודש. ועל כן לר"ל דתרווייהו לקו מקרא ד'ליראה את השם', אם עשה שניהם לוקה אחת הגם דאזהרותיהן חלוקות, דחייב המלקות בלאוין אלו לא תלי באזהרה אלא בדין המחודש ד'ליראה את השם וגו' והפלא וגו' דלוקה משום יראת ה'. וכיון שכן, הרי מבואר שאף דהלאו ד'לא תקלל חרש' אמור גם בכינויים אבל דין המלקות לא נאמר אלא בשם המיוחד כדכתיב 'ליראה את השם הנכבד והנורא הזה את ה' אלקיך'. וכתב הגרי"ז שמצא אחר זמן רב בדברי הראב"ד בשני מקומות (בהשגותיו על הרי"ף פרק שבוועת העדות ובשיטמ"ק ב"מ צ) שכן כוונתו.^ט

ויש להוסיף באור, שכלל גדול הוא זה בשיטת הרמב"ם, שבמקום בו פירשה תורה עונש העבירה חשיב זה כמקור לאו בפנ"ע, הגם שהאזהרה עליו ממקום אחר, דהאזהרה לא באה אלא משום שאין עונשין אא"כ מזהירין אבל עיקר הלאו המחייב את המלקות הוא בכתוב המחייב את העונש, שבו שמעינן את הלאו. ואף כאן, נהי דאזהרת 'לא תקלל חרש' נצרכת כדי שיהא אפשר להעניש, אבל עיקר החיוב הוא משום הכתוב ד'אם לא תשמר.. ליראה את השם וגו' - שיסוד המלקות כאן בא על מעשה הסותר ליראת השם הנכבד, בכך שמשמש בשם לדבר של גנאי, אבל מצד הלאו דקללת חברו גרידא ליכא מלקות, דלאו שאי"ב מעשה הוא וא"כ לריש לקיש הרי הוא כעין לאו אחד עם שבוועת שוא, ששניהם יסודם בנטיילת השם לשימוש גנאי. ונביא דוגמא אחת כיו"ב; בהא דמנה הרמב"ם לאוין מיוחדים במכה אביו ואמו ובמקללם, הגם שאין בהם אזהרה נפרדת מכל מכה ומקלל את חברו, וטעמא דמלתא כמו שביאר הרמב"ם בעצמו (בסהמ"צ שורש יד בסופו, וע' גם בל"ת כו ס ובכ"מ. וע' גם בהשגות הרמב"ן ל"ת שיח) שהיות ובאב ואם העונשים חלוקים בתורה משאר כל אדם, מונים אותם כלאוין בפנ"ע ולא אכפת לן במה שהם משותפים עם שאר כל אדם באזהרה, דהאזהרה אינה עיקר הלאו אלא כדי לאפשר עונש, דלא ענש אא"כ הזהיר, אבל עיקר הלאו נלמד מהעונש הכתוב בו. והוא כלל גדול בשיטת הרמב"ם בכ"מ.

והנה הגרי"ז לא ביאר דעת הרמב"ם שאף בכינויים לוקה, והלא מהירושלמי משמע כהראב"ד. אך נראה שהרמב"ם אזיל לשיטתו דבשבוועת שוא לוקה אף בכינויים, וכהטעם האמור שיסוד איסורו על שמשמש בכבודו של מקום כאמצעי למטרה פסולה, וא"כ הוא הדין והוא הטעם למקלל חברו, הגם דילפינן

^ט לפי"ז לריש לקיש הנשבע שבוועת שוא בכינוי אינו לוקה, דומיא דמקלל חברו. והא דתנן (שבועות כט:) שחייבים על זדון שבוועת שוא מלקות, לא הוי דומיא דשבוועת ביטוי דתנן גבה, דבשבוועת ביטוי לוקה אף בכינוי כשעבר על שבוועתו במעשה, משא"כ שבוועת שוא ליכא בה מלקות אלא בשם המיוחד. והא דתנן (שם לה.) דחייבים בשבוועת העדות בכל הכינויים, היינו רק לענין שבוועת העדות וקרבן עולה ויורד שמחמתה, ולא לענין עונש מלקות דשבוועת שקר ושוא.

^י והוא כעין הנידון דידן אבל לא זהה ממש, דגבי מכה ומקלל או"א, חילוק העונש מחלק את הלאוין, ואילו הכא שיתוף העונש אינו מאחד הלאוין אלא מוהי רק כלפי חילוקי מלקות. והטעם משום דפשטא דקרא לא איירי כלל בלאוין אלו. [ומפשטות דברי הגרי"ז היה נראה דלא נחית להך כללא, אלא לעולם אף לריש לקיש י"ל שהם לאוין חלוקים ורק העונש הוא דין מחודש אחד]. ויל"ע לדעת הסוברים שצריך להתרות משום הלאו, משום מאי מתירין ביה, משום 'לא תקלל חרש' או משום 'והפלא'.

ליה מ'ליראה את השם', אין יסודו משום חילול כבוד האזכרה אלא כבודו של הקב"ה בעצמו, הלכך מה לי בשם או בכינוי. והלא לריש לקיש ילפינן מלקות בתרווייהו מקרא ד'ליראה' וא"כ יגיד עליו רעו, דכשם שבשבוועת שוא לוקה בכינוי כך הדין במקלל.

ונראה ששני דינים אלו יסודם בפשוטו של מקרא, דהנה בגמרא (סנהדרין נו. ותמורה ד.) מבואר שהזכרה לבטלה אסורה בעשה ד'את ה' תירא', ואולם ברמב"ם (שבועות יב,יא) כתב שמקור איסור הזכרה לבטלה הוא מ'ליראה את השם הנכבד והנורא'. וכבר תמחו האחרונים מהגמרא (ע' מהרש"א נדרים ז ובבאור הגרי"ף פ.ש. והתירושים דחוקים). אך נראה בפשוטו עפי"ד הגר"א בהגהותיו לתמורה שכתב שרש"י גרס שם קרא ד'ליראה את השם' ולא גרס 'את ה' תירא' (ויעו"ש בשיטמ"ק). וא"כ יש לומר שגם הרמב"ם גרס כן בגמרא תמורה [ובספהמ"צ (עשה ד) כתב הרמב"ם שבגמרא סנהדרין אמרו על דרך הויכוח שהוא בעשה דאת ה' תירא']. ועכ"פ יש לעיין הלא מהך קרא גופיה למדו בגמרא שם חיוב מלקות למקלל חברו בשם וכנ"ל, והיאך ילפינן מזה גם כן איסור בלא לאו ומלקות על הזכרה לבטלה.

אך לפי המבואר ניחא היטב, שאמנם תרי מיילי נכללו בהך קרא: 'ליראה את השם הנכבד והנורא הזה [השם] היינו האזכרה. וזהו מקור איסור דהזכרה לבטלה שיסודו משום כבוד האזכרה] את ה' אלקיך' [היינו כבוד הקב"ה עצמו. ומכאן מקור למקלל חברו בשם ה', ולריש לקיש אף לנשבע בשם ה' לשוא]. ודרשא ד'והפלא' דמיניה ילפינן מלקות, קאי על הך דינא דסמין ליה דהיינו מקלל ונשבע שיש בהן אזהרות, ולא קאי על הזכרת ש"ש לבטלה שאין בה אזהרה. הרי ששני הענינים הנ"ל, כבוד האזכרה וכבוד הקב"ה בעצמו, מבוארים בהך קרא גופא ד'ליראה' - את השם הנכבד והנורא' ואת ה' אלקיך'.

ה) ומעתה לאור הבחנה זו תתבאר שיטת הרמב"ם בענין ברכה לבטלה, דהנה כתב הרמב"ם בתשובה (פאה"ד כו. ובמהדו' בלאו סי' שלג) שחכמים הם שתקנו הברכה והם שאמרו שכל המברך ברכה שא"צ עובר משום לא תעשה. ומשמע מהלשון שאי"ז לאו דאורייתא ממש אלא מדרבנן. וכבר הקשה הברכ"י (או"ח מז) סתירה מתשובה זו לתשובה דלעיל שמפורש בה שעובר בלא תשא דאורייתא שלכך אמרינן ספקא דאורייתא לחומרא.^י

יא ונראה מדבריו שם שבמסקנת הסוגיא בסנהדרין דחו ד'את ה' תירא' לא בא לאזהרה אלא ציווי לענין אחר. וא"כ נראה שזה תואם עם שיטתו דהגריס בתמורה מ'לשמו... ליראה את השם הנכבד' דהוא לא לציווי בא אלא לאיסורא, שלא כקרא ד'את ה' תירא' דאינו בא לזה.

יב בסי' קה מייירי הרמב"ם אודות קריאת אנשי צור מגילה ב"ד ובט"ו בברכה וכן בשאר מצוה המסופקת, דאיסורא דאורייתא הוא. ושמוא יש לתרץ - אף לשיטת החזו"א ודעימיה - דשאני התם שאין הברכה שייכת כלל, כגון שמברך 'צוננו' על מצוה שלא בזמנה [הגם שעושה כן מפני הספק, סו"ס הוא אומר דבר שאמיתותו מסופקת], והרי זו נשיאת השם לשוא שהרי מהקשר הדברים נראה שדבריו שקריים [וה"ה אם מברך וחוזר ומברך מיד - שהברכה השניה לשוא], אבל אם אין לתא דשקר ושוא בדבריו וכגון שמשבח על פירות נאים בלשון ברכה - ליכא איסור דאורייתא. ולפי"ז דברי הרמב"ם בחיבורו מתפרשים כפשוטם, שיש אופנים מיהת שברכה לבטלה הוא ממש כנושא ש"ש לשוא, אמנם יש אופנים דרבנן הוא דשוויה כלאו דלא תשא. וכע"ז כתב באג"מ (או"ח ח"ב סו"ס יח) מסביר שאף להרמב"ם, המברך בקריאת התורה שלא במקום המצוה, הואיל והברכות האלו אינן באות על המצוה ממש אלא לכבוד התורה, אין להחשיבן כברכות לבטלה ממש שיהא בהן איסור דאורייתא. וע"ע אבן האזל ברכות א,יד.

תמורה הנ"ל שעובר בעשה ולא בלאו. וכתב שדבריהם אמורים בכגון שמזכיר ש"ש בתוך שיחה בטלה, והיה משתמש בשם לשוא. ומוכן הדבר לפי האמור, כי כשמזכיר ש"ש לבדו הרי זה חילול בכבוד האזכרה בלבד, אבל כשמזכירו בשיחת הבאי הרי משתמש בשם ה' לדברים בטלים, ויש כאן נשיאת שם ה' לשוא. ואמנם דין זה מחודש, דלא מצינו בגמרא ובפוסקים אלא שימוש בשבועה וברכה שיש באמירתן חלות-דין משא"כ שיחה בעלמא שאין בה שום הלכה וחלות-דין, מהיכי תיתי שגם זה בכלל נשיאת שם שמים.¹⁰

(ו) ויתישבו בזה דברי הרמב"ם גבי השומע הזכרת השם לבטלה מפי חברו, דאיתא בנדרים (ז:): שהשומע צריך לנדונו ואם לא נידהו הוא עצמו יהא בנידוי. ופירשו הר"ן והרא"ש דמיירי במזכיר שם שמים לבטלה בלא שבועה דקאי בעשה. אבל מלשון הרמב"ם (שבועות יב, ט-יא) דייק התומים (סו"ט פז) שמפרש רק במי ששמע מחברו שבועת שוא או ברכה לבטלה דקעבר בלאו דלא תשא אבל לא בהזכרת ש"ש גרידא.¹¹ והקשה בספר עמודי אש (ב) מדברי הרמב"ם בהל' ת"ת (ו, יד) שהמזכיר שם שמים לבטלה אע"פ שלא נשבע חייב נידוי, והוא אחד מכ"ד דברים שמנדים עליהם.

ונראה בהקדם דברי הגרא"ל מאלין (ח"א כב. וקלסיה הגרי"ז) שדקדק היטב מדברי הרמב"ם שדין הנידוי שכתב בהל' ת"ת ודין הנידוי שבהל' שבועות חלוקים מיסודם; בהל' ת"ת מנה חיוב נידוי שחל על העבריין, שמחויב הוא נידוי, ואפילו קטן שבישראל שנידהו - נידויו נידוי [הגרא"ל שם כתב להוכיח שאין חובה על כ"ד לנדות בפועל להנך כ"ד עוברי עבירה, אלא שראויים אותם אנשים לנידוי, ונידוי המגדם נידוי. אך בתשו' הריב"ש (רכ) מפרש בדעת הרמב"ם שחייבים נידוי ממש, שמוטל על כ"ד לנדותם], וזהו חיוב ועונש המוטל על העבריין, ואילו בהל' שבועות מיירי הרמב"ם בחיוב אחר, החל על השומע לנדות את הנושא ש"ש לשוא, והוא חיוב עצמי של השומע

ותירץ הברכ"י שאמנם איסור תורה הוא להרמב"ם אבל האיסור שייך רק לאחר שתקנו חכמים טופס ברכות והגבילוהו לזמנים ומאורעות מסוימים, וכיון שאמרו שאין לברך שלא בזמן הראוי הרי כשמברך אז מזלזל בברכה [מעין הא דאמרינן (שבת קיח:): הקורא הלל בכל יום הרי זה מחרף ומגדף, שמזלזל במטבע המיוחד לימים מסוימים¹²] ותו קעבר באיסור דאורייתא דלא תשא, ולולא שחז"ל אסרו לברך, ממילא לא היה בזה איסור כלל. ובאור הדבר - היאך האיסור דרבנן משפיע על הדאורייתא - לפי המבואר שיסודו של האיסור הוא בנטילת השם ושימוש לדבר שאינו ראוי, א"כ הואיל וחכמים אסרו לברך במטבע המיוחד של טופס ברכה בלא מצוה או הנאה וכד' תו הוי כשימוש של גנאי וזלזול במטבע הברכות, ונמצא משתמש בשם שמים למטרה שאינה ראויה וקעבר אדאורייתא.

וא"כ תו לא קשיא מדוע חמירא ברכה לבטלה דאיכא בה לאו, מהזכרת ש"ש לבטלה דליכא בה לאו אלא איסור עשה - דבמזכיר ש"ש הזלזול הוא בכבוד האזכרה לבדה, ואילו בברכה לבטלה איכא פגיעה בכבוד המקום ב"ה בכך שמשתמש בשמו לדבר שאינו הגון. ומובן גם כן מדוע יש בזה איסור אף בלעז כמוש"כ רעק"א, דלא דמי למזכיר ש"ש שאיסורו משום כבוד השמות הקדושים [שאי"ז שייך בלעז ובכינויים], דבברכה לבטלה יסוד האיסור הוא משום חילול כבוד המקום, במה שמשתמש שימוש פסול בשמו וכבודו, וא"כ אף בלעז אסור, דכל היכא דאיכא עלה חלות שם 'ברכה' שלא במקום הראוי נמצא משתמש שימוש שאינו הגון בשמו.¹³

ותו לא קשיין שאר הקושיות, דסיפור שבחו של מקום בשם בלשון האדם דשרי, ודאי לא דמי מברכה לבטלה שהיא אמירה שאינה ראויה מחמת שאסרוהו חז"ל, וממילא היא נשיאת שם שמים לדבר שאינו ראוי. ומובן מדוע האיסור דרבנן משפיע על הדאורייתא, כיון שע"י איסור חכמים נעשה הדבר כשימוש של זלזול.¹⁴

ויש להטעים בזה מה שכתב הגרי"פ (עשה א) לתרץ דברי השאלות (יתרו) ובה"ג ועוד ראשונים שכתבו שהמזכיר שם שמים לבטלה עובר בלא תשא, ותימא הלא מפורש בגמרא

יג ויש סוברים שאין טעם האיסור מחמת ריבוי שבחים שלא במקומם, שהרי גם אם ישבח כל היום על בריאת פרי העץ והאדמה מצוה קעביד, רק האיסור משום שמולול ע"כ בתקנה, שאם כל אדם יברך בכל זמן בטלה צורת התקנה, כעין שכתבו התוס' שאין לכרוע בשאר הברכות שבתפילה, שלא תיעקר תק"ח (עפ"י מנח"ש יח, ט).

יד ואולם אם אין זה נוסח הראוי לברכה, כגון בכינויים (ע' משנ"ב קסו סק"א ושעה"צ), מסתבר שאין בזה איסור ברכה לבטלה. ולפי"ז ל"י שאף אם הזכיר שמות שאינם נמחקים כגון שם אלקות, אם ננקוט שלא יצא בברכה בלא שם הוי' (כמש"כ באג"מ ח"ד מ, כז) בספר מנחת פתים - ואין כן דעת המשנ"ב. ע' ס' יד סק"ד ושעה"צ; באה"ל כס"י; שעה"צ ריח סק"ב, יתכן שאין בזה איסור דאורייתא דברכה לבטלה. ומאידך אם יאמר בנוסח 'ברוך המקום', לדעת המשנ"ב שיוצא בזה ידי חובת ברכה, אם אמר לבטלה עבר באיסור תורה הגם שאינו שם קודש.

טו בחז"ל יו"ד (קי בבית הספק) חילק אם אומר הברכה בתורת חיוב דקאי באיסור ברכה לבטלה, או אומרה דרך תפילה ושבח של רשות. והוא חידוש שמוטל לדינא [ולא נחית שם לאיסור דאו' או דרבנן]. ומו"ט דבריו יכולים ג"כ להתפרש עפ"י הסברה המבוארת בפנים, דבתורת חיוב איכא זלזול בתקנת הברכות וממילא איכא לאו דאורייתא משום שנושא את שם ה' על דבר שאינו ראוי. ובשו"ת אור לציון (ח"א או"ח ז) ביאר שהקפידא על כך שנושא את שם ה' באמירה שהיא מצוה במקום אחד, ואומר אותה שלא כדון, וכגון שבועה שהיא מצוה להשבע בשם ה' [להרמב"ם] וכשמוציאה לשוא עובר באיסור. וכן בברכות שהן מילי דמצוה [דלבתר תקנ"ח יש בזה קיום דאו' להרמב"ם], ומשתמש בה שלא כפי המצוה, משא"כ הזכירה לבדה שאינה מצוה בשום מקום. ועיקר סברא זו כתב הנצי"ב (בהעמק שאלה נג, ב).

ולפי כל הבאורים יש מקום לומר שאם לפי דעתו היתה זו ברכה הנצרכת, אף כי הוברר שטענה אין כאן איסור דאורייתא אף לא בשוגג, דטו"ס ליכא זלזול. וכ"כ בזכר יצחק ע"י. [משא"כ בהוכיח גרידא שהאיסור משום כבוד האזכרה, יתכן שאינו תלוי בכוונה הגברא, וכנ"ל בהערה מנדרים י].

טז אכן ב'האמונה והבטחון' להרמב"ם (יט) איתא שבכלל לא ד'לא תשא' הזכרת שמו בדברי הבל וריק, ואסר הכתוב לשאת את שמו כי אם לצורך אמיתי והתעוררות פנימית. יע"ש בבאור הענין. ולפי האמור יש לעורר (רא"ע) לאסור אף בכינוי כמו בשבועה, ואפילו באמירת 'השם' [שכתב הרשב"א (כתשו' תתנב) דחשיבא שבועה בשם], שאין להזכיר אלא בהתעוררות אמיתית ולא על דבר ריק. והיא היתה חידושת הנוגעת הרבה למעשה.

יז ז"ל הרמב"ם שם: (ה"ט:): השומע הזכרת השם מפי חברו לשוא או שנשבע לפניו לשקר או שבירך ברכה שא"צ שהוא עובר משום נושא שם ה' לשוא כמו שבארנו בהלכות ברכות הרי זה חייב לנדונו, ואם לא נדוהו הוא בעצמו יהא בנידוי... (ה"י:): בד"א כשהיה הנשבע הזה או המברך לבטלה מויד... (ה"א:): ולא שבועה לשוא בלבד היא שאסורה אלא אפילו להזכיר שם מן השמות המיוחדין לבטלה אסור ואע"פ שלא נשבע... לפיכך אם טעה הלשון והוציא שם לבטלה ימהר מיד וישבץ ויפאר ויהדר לו כדי שלא יזכר לבטלה וכו'. הנה מפורש תחילת דבריו היה נראה שאף במזכיר ש"ש בלא שבועה השומע צריך לנדונו, אלא שכנראה הוקשה לתומים (וכן דקדק בהעמ"ש נגב), שרק בה"א הכללי להרמב"ם איסור הזכרת ש"ש לבטלה, ומשמע דעד השתא לא מיירי מזה. ועוד, דבה"א הזכיר הרמב"ם רק נשבע ומברך. ועל כן פירש דאף בה"ט מיירי רק בשבועה, ומנה שבועת שוא לחוד ושבועת שקר לחוד.

ויש להעיר שמגד פטש הדברים 'השומע הזכרת השם מפי חברו לשוא או שנשבע לפניו לשקר' - מורה דלאו דוקא בשבועה, דאל"כ מדוע לא כתב בבירור ובקיצור 'נשבע לשוא או לשקר'. גם פטשא דגמרא 'השומע הזכרת השם מפי חברו' משמע אף שלא בשבועה, דמי סגי לכתוב 'השומע שבועת שוא מחברו'. וכן בהמשך הסוגיא 'שמעה להך איתתא דאפקה הזכרת השם לבטלה' - משמע דבכל הזכרה לבטלה הדין כן. ועל כן היה נראה שהרמב"ם מפרש בכל הזכרה לשוא אלא שמחלק בין 'הזכרה לשוא' דמיירי בה ב"ט, כלומר שמזכירו בתוך סיפור דברים שלא לצורך [ונקט שאף זה בכלל 'לא תשא', אם מדא' או מדרבנן], ל'הזכרה לבטלה' דהיינו הזכרת שם בלא שום הוכיח דברים, שהוא איסור מחודש מ'ליראה את השם', וכדמשמע בסוף דבריו דבהכי מיירי. ובהו לא שמוענו נידוי בשומע [המעשה דההיא איתתא בפטשא מיירי שהזכירה השם לצורך דבר שוא, כפי הרגילות, דלא מצוי כלל שמזכיר במזיד שם שמים בלא שום הקשר דברים]. ולפי"ז יש לומר דעל מוציא ש"ש לבטלה בלא שנשא לדברי הבאי ליכא נידוי, ומש"כ בהל' ת"ת 'המזכיר שם שמים לבטלה לא לשבועה בדברי הבאי' קאי 'דבדרי הבאי' אכולא מלתא, לפרש דלבטלה דקאמרינן היינו בדברי הבאי ולא בהזכרה גרידא. א"נ י"ל שחייב נידוי שעל המזכיר יש אף במזכיר יש גרידא, ורק חיוב השומע לנדונו ליכא אלא בהזכרת שוא והבאי, וככל החילוק האמור בפנים.

ולפי דבריו יש ליישב קושית העמודי-אש, שבהל' ת"ת דמיירי בחיוב הנידוי שחל אקרקפתא דגברא העובר, בזה שזה המזכיר ש"ש לבטלה לנשבע שבועת שוא, משא"כ בהל' שבועות שמדבר על הדין שחל על השומע שלא ייחשב כחבר לאיש משחית, דין זה אינו אמור אלא כשהעבירה היא בחילול ה' אבל לא בחילול האזכרות [וכשם שבמוחק אזכרות לא מצינו נידוי, ובודאי לא לרואה המחיקה ושותק], שרק מי ששותק ואינו מוחה על דבר שיש בו זלזול בכבודו יתב' - חשיב כמחלל עצמו, משא"כ בעבירה פרטית של חילול קדושת האזכרה, לא מצינו חיוב על השומע יותר משאר עבירות. ולכן בהל' שבועות דמיירי הרמב"ם בחיוב נידוי שחל על השומע, לא נקט אלא שבועת שוא וברכה לבטלה, ואילו בהל' ת"ת דמיירי בעיקר החיוב של העובר, כלל גם את המזכיר ש"ש בלא שבועה וברכה.

הרי חזינן בשיטת הרמב"ם בכל הך ענינא, הבחנה ברורה בין דיני כבוד ויראה כלפי השמות הקדושים לדינים הנוגעים במישרין לכבוד ויראת ה' יתברך, וככפילות הקרא 'ליראה את השם הנכבד והנורא הזה, את ה' אלקיך'.

משום מחאה, כדי שלא ייחשב כשותף בעוון חילול ה'. וזהו יסוד הדין שאם לא נידהו הוא עצמו בר נידוי - משום שאם שמע ושתק נחשב כשותף עם הנושא ש"ש לבטלה. ובה תירץ הגרא"ל קושית הלח"מ מדוע לא מנה הרמב"ם בהל' ת"ת בנוסף על הכ"ד דברים חיוב נידוי נוסף של השומע הזכרת השם - כי יסוד חיובו הוא משום דחשיב כמזכיר עצמו, והרי זה כבר נמנה. ובה דייק שרק בהל' שבועות כתב הרמב"ם שהשומע מנדה מיד, וגם כתב שמנדה ומתיר לאלתר, משא"כ בהל' ת"ת דמיירי בחיוב נידוי החל על עוברי עבירה, לא כתב 'מיד', שזהו ככל שאר חיובים ועונשים שב"ד עונשים עליהם בכל זמן שהוא, ואין מתירים לו נידויו עד שיעשה תשובה, וגם א"צ שישמעו בעצמם אלא סגי שנודע להם אחר זמן ע"י עדות, משא"כ בההיא דשבועות, דהנוכח דוקא צריך לנדות, ובשעת מעשה. ומובן שהביא הרמב"ם דין זה בשני מקומות, וגם לא הזכיר מנידוי השומע אלא בהל' שבועות - דבהל' שבועות מיירי בדין המסויים של נושא שם שמים, שהשומע הזכרה לשוא צריך למחות וכשאינו מוחה נחשב כנושא עצמו, ואילו בהל' ת"ת מיירי הרמב"ם בדין הכללי דמחויבי נידוי. ועוד ביאר בזה הגרא"ל דברי הרמב"ם שהשומע מנדה ואינו מודיעו ומתיר לו. יעו"ש בכל דבריו המאירים.^{יח}

יח ויש להוסיף (ע"ד האגדה) במה דאמרינן בגמ' שם 'השומע הזכרת השם מפני חבירו צריך לנדודו ואם לא נידהו הוא עצמו יהא בנידוי שכל מקום שהזכרת השם מצויה שם עניות מצויה ועניות כמיתה וכו' - ומה נתינת טעם הוא זה. אך הכוונה ד'כל מקום...' מורה שלא רק המזכיר עצמו נענש אלא גם סביבתו מתקללת [וכמו במידה טובה שנאמר 'בכל המקום אשר אזכיר וגו'], וע"י נידוי השומע את המזכיר לומר שאין מקומו עמנו, הריהו כביכול מבודד את מקום הקללה שלא תגיע לסביבתו. ואם אינו מנדה הרי הוא עצמו ניזוק עמו ג"כ שהריהו כחבר למזכיר. וזהו שסמכו בגמ' שם 'ותניא כל מקום שנתנו חכמים עיניהם או מיתה או עונ' כלומר שע"י הנידוי - שהוא נתינת עיני החכמים בו - מקיימים הקללה המגיעה לו ומצמצמים אותה לו לבדו.

